

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04>
УДК 930:94(=411.16)(470+572)«1859/1917»

Артем Харченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет мистецтв
імені І. П. Котляревського

Майдан Конституції, 11/13, 61003, Харків, Україна

Email: artem.kharchenko@num.kh.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

ЄВРЕЇ В МІСТІ: ОСНОВНІ РАКУРСИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті досліджено історіографію єврейської історії в Російській імперії, яку можна стратифікувати не лише хронологічно, але й проблематично. У єврейських студіях історія Російської імперії посідала окреме місце, і «lachrymose conception» була рамкою, яка зводилася до обмежень і переслідувань. Отже, ця історія фактично гомогенізувалась і протиставлялась єврейській історії інших європейських країн. Балтійські землі й Кавказ, білоруські та литовські території в імперії істотно відрізнялися за соціально-економічними умовами, як і єврейські спільноти, які мешкали в цих регіонах. З огляду на ці особливості, перспективним є погляд на історію українських євреїв крізь призму дослідницьких інтересів авторів. Метою розвідки є дослідження історіографічного процесу, визначення певних періодів на основі таких критеріїв, як суспільний контекст, агентність дослідників і певна мода на ті чи інші теми. На тривалій дистанції — від межі XIX–XX ст. і до сьогодні — виділено кілька

Як цитувати: Харченко А. Євреї в місті: основні ракурси дослідження єврейської історії в Російській імперії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 69–88. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04>

How to cite: Kharchenko A. Jews in the City: Major Perspectives in the Study of Jewish History in the Russian Empire. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 69–88. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-04> (In Ukrainian)

© Харченко А., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

моментів, які представлено як історіографічні ситуації. Увага до авторів, книжки яких стали знаковими в єврейських студіях, — від Симона Дубнова до Джона Кліра, — частково є орієнтацією на персоналістичний підхід, але радше наголошенням на важливості контексту, в якому автори перебували. У висновку зазначено, що дослідження єврейської історії мали різний просторовий масштаб, і від початку автори обирали макрорівень, вписуючи гетерогенне єврейство імперії в типові моделі. Макрорегіональний підхід існував і надалі, коли дослідники брали до уваги феномен ашкеназького єврейства як складник історії Центрально-Східної Європи. Локальним простором зацікавлення дослідників ставали міста. Місто було достатньо складним простором, щоб його можна було звести до спільного знаменника, і якщо в першій половині XX ст. в центрі уваги дослідників були міфологізовані образи шетлу, то в останній третині XX ст. найбільший інтерес становили великі міста, що залишається перспективним дослідницьким полем до сьогодні.

Ключові слова: євреї, історіографія, Російська імперія, Смуга осілості, Харків.

На самому початку своєї книжки Тобіас Брінкман зазначає, що міграція була визначним аспектом єврейського досвіду з біблійних часів (Brinkmann 2024, 1). Довгий час у XX ст. дослідники в єврейських студіях представляли переслідування й антисемітизм як ключові стимули для руху євреїв-мігрантів, у яких автори вбачали передусім жертв, а не акторів (Teller 2014). Історія євреїв у Російській імперії була ніби квінтесенцією переслідувань у модерній європейській історії. У XXI ст. автори дедалі частіше почали наголошувати на приматі економічних підстав для міграції (Chebotarov 2021). Переселенці в такий спосіб набували більшої суб'єктності, і мотивацією ставало бажання поліпшити свої життєві умови, а не відчуття небезпеки. Акцент на єврейській мобільності, які б не були її причини, обраний не випадково. У довгому XIX ст. Смуга єврейської осілості ставала прозорішою, бо вона могла бути дієвою лише в немобільному традиційному суспільстві. Активна урбанізація другої половини XIX ст. створила модерні міські простори, до яких спрямували свій шлях сотні тисяч мігрантів, серед яких було чимало євреїв. Переважно це були міста, що існували довший час, такі як Харків чи Київ, але їх економіка, демографія, соціальна структура, сам ландшафт міста зазнавали кардинальних змін. Одеса і Єкатеринослав у світлі сучасної деконструкції імперських наративів апелюють

до тяглості власної історії з Кримського ханату та козацьких автономій, але саме в пізній імперії вони стали модерними містами. У цій точці інтереси єврейських мігрантів перетнулися з дослідницькими, а модерні міста на довгий час стали основним фокусом, та, ймовірно, залишаються ним дотепер.

Метою статті є дослідження історіографії єврейської історії в Російській імперії, аналіз її окремих етапів з урахуванням як суспільного контексту і змін у гуманітаристиці, так і персональних біографій авторів у єврейських студіях. Увагу приділено дослідженням українських євреїв як однієї з найбільших єврейських спільнот в імперії та мегаполісам, які формувалися на українських землях у другій половині XIX ст.

Перші роботи авторів, які стали класиками у єврейських студіях, наприклад, Симона Дубнова, охоплювали широкі простори імперії. Створити загальний наратив було надзавданням з огляду на гетерогенність єврейського (не лише) населення імперії. Єврейські спільноти імперії нерівномірно розташовувалися її територією, залежно від цього різнилися кількісно, мали різну історичну тяглість своєї присутності. Євреї проживали як у містах Ліфляндії чи Естляндії на Балтиці, так і в Бухарі чи Хіві в Центральній Азії. Більшість євреїв імперії були ашкеназами, але в окремих регіонах проживали й сефарди.

Переважно євреї проживали в західній частині Російської імперії, і фактично по історичному ареалу їх розселення пройшов внутрішній адміністративний кордон — Смуга єврейської осілості, який спочатку був засобом свідомого обмеження прав підданих юдейського сповідання. У широкій смузі від Балтійського до Чорного моря склалися кілька історико-культурних єврейських спільнот, які мали характерні соціально-економічні умови, особливості громадського життя та належності до релігійних течій. Зокрема, на українських землях у першій половині XIX ст. розвинувся й усталився хасидизм. Потужним тут залишався і рабиністичний юдаїзм, хоча більше прихильників він зберіг північніше, на білоруських та литовських землях, громади яких були названі литваками. Синхронно з'являлися неоднорідні групи тих, які сповідували модерну ідеологію Гаскалі і стали називатися маскілім.

На території Криму, а пізніше і за його межами, юдаїзм споріднював євреїв з караїмами. Для останніх, цілком з раціональних причин, існували підстави відмежовувати себе від євреїв, уникаючи тим самим обмежень щодо юдаїзму. Наприкінці XIX ст. дистанцію між ними збільшили особливості караїмського націєтворення, діячі якого шукали коріння в пантюркізмі. З таким різноманіттям і мусили працювати автори-творці єврейського наративу в імперії.

Імперську «зустріч» з євреями пов'язують з поділами Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., однак на той час в українських автономіях, які імперія поступово інкорпорувала, євреї вже мали помітну присутність як активні учасники економічного життя. Бенджамін Натанс зазначає відмінність у підходах двох історіографій, де в дослідженнях євреїв країн Західної і Центральної Європи йшлося про «емансипацію та асиміляцію», зустріч з модерном (Natans 2002, 14; Katz 1998), тоді як розвідки з історії єврейства Російської імперії були зосереджені на юридичних утисках. З цим твердженням можна погодитися хіба частково, бо автори праць про прусських чи французьких євреїв так само розглядали їх емансипацію в правовому полі, а дослідження євреїв в імперії не обмежувалися питаннями законодавства. Крім того, у пізній Російській імперії юридична сфера отримала вибуховий розвиток, і поява цілої плеяди авторів цілком зрозуміла. Юридична ж освіта приваблювала євреїв-студентів можливістю легально вийти за межі Смуги осілості, і їх присутність на юридичних факультетах була доволі високою, а їх власний досвід давав підстави бути компетентними стосовно імперського законодавства щодо юдеїв.

Відзначимо, що дослідники імперського періоду, вочевидь, помічали не всі культурні кордони, зрозумілі нам сьогодні. Зокрема, саме у XIX ст. сформувався феномен «російських євреїв» (цілком колоніальне позначення себе ім'ям метрополії, незалежно від місця свого регіонального проживання) (Safran 2002). І хоча у XX ст. дослідницькі підходи були більш нюансовані, лише в наш час, після початку російсько-української війни 2022 р., фахівці з єврейських студій, редакції вагомих у студіях журналів та представники університетських та дослідницьких центрів порушують питання про зміну термінології,

вихід з-під парасолі означення просторів і людей, які жили в них, як виключно «російських» (Vemporad 2023).

Поява перших нараторів єврейської історії — Симона Дубнова, Іллі Оршанського, Юлія Гессена, була щільно пов'язана з соціально-економічним контекстом. У середині XIX ст. імперський уряд розпочав низку заходів, які перетворилися на справжню політику єврейської емансипації, на законодавчому рівні мотивуючи ту чи іншу групу населення виїжджати за Смугу осілості. Ці ініціативи були синхронні макроекономічним зсувам, у яких східні українські землі стали одним з головних центрів, а міграційні рухи переплелися з процесами індустріалізації та урбанізації. Перед євреями-мігрантами відкривалися нові можливості стосовно вибору місця проживання, здобуття секулярної освіти, кар'єрних перспектив. Вони виїжджали з тих містечок, які пізніше будуть описані в єврейській традиції як штетли — традиційні приватні міста з напіваграрною економікою та становим соціальним устроєм. У містах, які перетворювалися на мегаполіси, вони знаходили університетську освіту, перебували в пошуках нових ідентичностей, долучалися до національних проєктів. Переважно вони русифікувалися, але зберігали їдиш не лише для спілкування, а й для писання.

Симон Дубнов був прикладом такої «людини в транзиті» (Groberg 1993). Він народився у давньому Мстиславлі, містечку на білоруських землях, де євреї становили більше ніж половину населення. Здобув традиційну освіту в хедері та єшиві, лише підлітком вивчив російську. Вже в цьому моменті дослідники вбачають його існування в двох світах — єврейському і російському, тобто імперському. У 1876 р. він закінчив єврейське казенне училище — заклад, у якому імперська влада вбачала інституцію для виховання лояльних єврейських підданих, які своєю чергою мали стати просвітниками для інших євреїв. Це був очевидно непопулярний шлях для представника традиційної родини, але необхідна сходинка в новій кар'єрі. Головна трансформація відбулася в той період, коли Дубнов потрапив до Одеси. Саме тут перед ним відкрилися принципово нові сфери громадської та наукової діяльності: він приєднався до Товариства розповсюдження просвітництва

серед євреїв, спілкувався з літераторами Мойхер-Сфорімом та Шолом-Алейхемом, займався громадською діяльністю. В Одесі він осмислив власну концепцію єврейської історії, втілюючи її у відповідні тексти, а також активно опікувався організацією науки. Його подальша біографія також була доволі типовим сюжетом для єврея й людини інтелектуальної праці з Російської імперії/Східної Європи. Він емігрував до Німеччини після встановлення більшовицької диктатури й мусив поїхати звідти після приходу до влади нацистів. У Ризі, ще одному важливого в минулому місті імперії, а тоді вже столиці Латвії, він був вбитий під час Голокосту.

Від 1914 р. й далі війни та революції змінили мапу Європи і спричинили виникнення нових кордонів і виборів шляхів для інтелектуалів, які працювали з проблематикою єврейської історії. Зокрема, перед тими, хто продовжував займатися юдаїкою, як її називали на той час, у новоствореному СРСР поставали дві проблеми. Перша — необхідність дотримуватися нової ідеології, яка поширювалася дедалі більше й на науку. Осмислення історії через соціальну боротьбу, зневаження релігійної сфери життя суспільства. Приклад Юлія Гессена тут є показовим, бо в його роботі, яку Меїр оцінює як «неперевершену» від 1927 р., чинник класової боротьби виглядає надто помітно сьогодні (Gessen 1916). Друга проблема посилювалася зі встановленням тоталітаризму, але не зникла вже до кінця радянського періоду. Поступово заняття юдаїкою, вивчення необхідних мов — івриту та їдишу, стали можливими лише в нових/старих імперських центрах — Москві та Ленінграді. Для українських радянських дослідників тема поступово стала якщо не табуйованою, то безперспективною.

Дослідження євреїв імперії також продовжували ті, хто з різних причин опинився за межами радянської держави або в еміграції — Шауль Гінзбург, Еліягу Черіковер. Проблемаю стала вузька джерельна база, яку вони могли використати в дослідженнях, та відданість застарілим концепціям. Знову ж таки, це були вихідці з єврейського їдишомовного середовища, які нерідко були дітьми у процесах, які вони описували. Серед них був економіст Саймон Кузнець, народжений у білоруському Пінську, де євреї становили більше 80 % населення.

Під час Першої світової війни його родина опинилася в Харкові (доволі типова історія для євреїв з західних губерній), де він здобував освіту. Харківським робітникам було присвячено його перше опубліковане дослідження. У 1922 р. він виїхав з радянської України та емігрував до США. Кузнець працював як на мікрорівні, досліджуючи єврейське домогосподарство, так і на макрорівні, охоплюючи маси переселенців до США. В економічному полі він досліджував як питання імміграції, так і структуру занять вчорашніх мігрантів — американських євреїв (Kuznets 1975; Kuznets 2017).

Важливим осередком досліджень у міжвоєнний період став Дослідницький інститут їдишу — YIVO, який було засновано 1925 р. у Вільнюсі (Kuznitz 2000). Одночасно запрацювали філії в Нью-Йорку та Берліні. У фокусі дослідників інституції були культура та економічне життя євреїв. У книзі Давида Фішмана багато уваги приділено архівним колекціям та бібліотеці YIVO, які опинилися в нацистській окупації у Вільно, але частково були врятовані підпільною групою, лідерами якої були Шмерке Качергінський та Абрахам Суцкевер (Fishman 2017). Радянська окупація Вільнюса та повоєнний антисемітизм у СРСР не давали шансів на продовження роботи YIVO. Поновлення активності інституції і буквально її друге народження відбулися в Нью-Йорку, де під керівництвом Макса Вайнрайха працювала нова генерація дослідників.

Саме в цей період дослідники єврейської історії акцентовано звернули увагу на простір, у якому жили євреї, і таким простором стало містечко — штетл. Романтизований образ, у якому уявного, навіяного мистецтвом Шагала та Шолом-Алейхема було більше, ніж реального демографічного, соціального чи навіть культурного дослідження. Певну роль тут відіграли й дослідники. Зокрема, у 1952 р. вийшла друком книжка Марка Зборовські та Елізабет Герцог (Zborowski, Herzog 2021), які через інтерв'ю з іммігрантами створили детальний опис побуту та взаємовідносин у штетлі. Петровський-Штерн називає штетл «метафорою ашкеназької єврейської цивілізації», яку він частково деміфологізував, принаймні на академічному рівні (Petrovsky-Shtern, 2014). Дослідник окреслив «золотий вік» штетлу, що тривав

від поділів Речі Посполитої і до 1860-х рр. Надалі як політичні інтереси імперського істеблішменту (ворожі до прагнень польської аристократії), так і макроекономічні зрушення поступово призвели до стагнації цих територій і занепаду феномену штетлу. Однак задовго до появи «Золотого штетлу» фокус з містечок уже давно перемістився на інші простори — нових мегаполісів імперії, і увага до них ставить питання до тези Натанса про «антимодернізаційний» погляд дослідників єврейської історії Російської імперії (Nathans 2002, 9).

Дослідження штетлів міжвоєнного періоду й далі, були радше представленням колективної історії повсякдення, ніж урбаністичним фокусом. Водночас популярним був макропідхід у дослідженнях, який реалізовували у своїх роботах такі автори, як Сало Барон, Якоб Кац, а пізніше Ізраель Барталь, Шауль Штампфер, Давид Фішман (Baron 1987; Katz 1993; Bartal 2011; Stampfer 2014; Fishman 2005). Вони розсунули кордони й торкалися простору, який означали як Центральнo-Східна Європа — головний ареал мешкання ашкеназького єврейства до Другої світової війни та Голокосту. Зокрема, Шауль Штампфер торкався проблематики єврейського повсякдення — інститутів родини, сімейних відносин і шлюбу, освіти (Stampfer 2014).

Істотний вплив на історіографію здійснили події Другої світової війни і Голокосту: загибель мільйонів європейських євреїв, руйнування важливих центрів єврейської культури — Вільнюса, Варшави, еміграція багатьох інтелектуалів за межі «старого континенту». Водночас була закладена певна історіографічна традиція, наслідком якої стала поява робіт, іноді аматорських, які були присвячені тим чи іншим єврейським громадам, члени яких загинули під час Голокосту.

Джон Клір зауважував, що сприйняття євреїв західними дослідниками було пов'язане з Холодною війною, і це відбивалося в уявленні їх монолітною групою, перетворенні на пасивних страждальців. Врешті, це була інтелектуальна традиція, що існувала з імперського періоду. Реагуючи на неї, Клір вказував, що Дубнов та інші дослідники попередніх періодів пропускали нюанси як імперської політики і особливостей єврейського життя на українських, литовських, білоруських та польських землях, так і модернізації самої імперської бюрократії, для якої

релігійне питання з часом мало дедалі меншу вагу (Klier 1986, 4). Мабуть, найбільшу увагу в післявоєнний період було приділено польським євреям, зокрема в працях Ентоні Полонські та Моше Росмана (Polonsky 2009; Rosman 2013), але в постсоціалістичний період у самій Польщі з'явилося кілька потужних центрів дослідження єврейської історії, зокрема музейний центр з дослідницькою командою — POLIN¹. Водночас історіографія євреїв Російської імперії зростала так само швидко, а її проблематика ставала більш різноманітною, підходи переосмислювалися, джерельна база розширювалася.

Після Другої світової війни головні дослідження з історії єврейства Російської імперії були написані в США. Їх фокус змістився з культури та громадської активності євреїв на їх відносини з імперією, а також на дослідження внутрішньої культури окремих єврейських спільнот, як у випадку з хасидизмом. У цей «золотий період» і з'являється інтерес до євреїв у великих містах, який не втрачено і сьогодні. Серед цих міст, звичайно, імперські центри — Санкт-Петербург та Москва, неймовірно важливі для євреїв імперії Вільно та Варшава, Мінськ та Вітебськ. І коли йдеться про українські землі, то передусім це Одеса та Київ. Очевидно, що увага до міст була пов'язана, серед іншого, зі становленням урбаністичних студій у 1960-х рр. у США та інших країнах заходу. Водночас не всі автори книжок про євреїв у згаданих містах наголошували на урбаністичній специфіці.

Одна з визначних постатей «золотого віку» єврейських студій — Джон Клір, який народився наприкінці Другої світової війни в США. На початку кар'єри він здобував католицьку освіту, але в Університеті Іллінойсу він зацікавився історією Російської імперії, і його докторатом стала книжка, яка принесла йому відомість як досліднику в єврейських студіях — «Russia Gathers Her Jews» (Klier 1986). Після падіння комуністичної системи він одним з перших почав працювати в архівах, не лише Москви та Санкт-Петербурга, але й Мінська та Києва, і результатом цього стала його друга знакова праця. Клір переїхав до Великої Британії, де посів посаду професора модерної єврейської

¹ Посилання на сайт музею POLIN: <https://www.polin.pl/pl>.

історії в Університетському коледжі Лондона. Врешті, Клір став тим дослідником, чиї книжки змінили уявлення про єврейську історію Російської імперії, відкинули багато стереотипів і запропонували нові перспективи.

Серед найпомітніших праць, у яких місто було важливим фокусом, — книжка Бенджаміна Натанса про Санкт-Петербург. Дослідник одним з основних питань своєї праці зробив суб'єктність євреїв, які опинилися за Смугою осілості, ба більше, відігравали помітну роль в імперській столиці (Natans 2002). Він пише про переосмислення імперії та її суспільства, зосереджує увагу на майданчиках, де відбувалися міжетнічні контакти, але сам імперський центр для нього не більше ніж сукупність таких майданчиків. Натанс не осмислює саме місто як простір і взаємодію з ним євреїв. Водночас він пропонує кілька цікавих спостережень за містом, зокрема його сприйняття в російській традиції як найбільш «іноземного» міста і в єврейській як «вікна в Росію». Інший специфічний момент його дослідження — увага до міста, яке перебувало поза Смугою осілості, і євреїв-мігрантів, які мали додаткові ускладнення навіть у період емансипації.

Коли йдеться про південь пізньої імперії, українські землі, то єврейські студії в сучасний історіографічний період максимально очевидно пропонують нам чотири мегаполіси — Одесу, Київ, Єкатеринослав/Дніпро та Харків. Увага до кожного з цих міст була різна, і можна сказати, що дослідник може спостерігати доволі сталу історіографічну традицію. Знову ж таки, в наявних регіональних дослідженнях можна знайти сюжети з єврейської історії також Херсона та Миколаєва, Полтави та Чернігова (Polishuk 2002; Morozova 2009). І окремо варто назвати Умань та Бердичів, які отримували спеціальну увагу, хоч і з різних причин (Uman' 2021; Garrard 1996). Однак саме українські мегаполіси як головні простори модернізації і важливі осередки міграції протягом довгого XIX ст. представляють особливий дослідницький інтерес.

Урбаністичні студії в Україні розвивалися значно пізніше, ніж у західній академії, однак доволі жваво від початку 2010-х рр. Утім, вони нечасто перепліталися з єврейською історією. Винятком можна назвати

хіба Центр міської історії у Львові, який став ініціатором циклу освітніх шкіл, провадив академічну та публічну діяльність у проблематиці єврейської історії, але все ж регіональний аспект тут давався визнаки, і Російська імперія не була в пріоритеті.

Одеса, одне з головних міст імперії у довгому ХІХ ст., утримує безпрецедентну увагу до своєї єврейської історії. Велику популярність мала книжка Стівена Ціперштейна (Zipperstein 1986), у якій основним фокусом стала культурна історія міста. В одній з рецензій було відзначено новаторство автора, який вперше зосередився на історії локальної, хай і великої спільноти, і тим перейшов з макрорівня досліджень на мікрорівень (Salmon 2008). Одеська космополітичність також була у фокусі досліджень Патрісії Херліхі та Еврідики Сіфнеос (Herlihy 1991; Sifneos 2018). Серед українських міст саме Одеса в єврейській традиції виглядала «своїм» містом, на відміну від Києва, Харкова чи Скатеринослава.

Виходячи за межі англomовної літератури, хоча очевидно, що названі автори мають публікації та виступи англійською, згадаємо серед дослідників єврейської Одеси Світлану Наткович, Алексіса Гофмайстера, Гвідо Гаусманна (Natkovich 2025; Hofmeister 2018; Hausmann 1998). У фокусі досліджень Наткович — єврейські інтелектуали, мінливі ідентичності, літературний процес. В одному з текстів вона досліджує образи Одеси в літературі російською, українською, їдишем та івритом (Natkovich 2022).

Київ поступається увагою з боку дослідників єврейських студій лише Одесі. Водночас Меїр пише про приголомшливу відсутність історіографії міста (Meir 2010, 18). Він акцентує увагу на браку будь-яких досліджень за радянський період і вказує на обмеженість пострадянського періоду путівниками, хоча й доброї якості (Kal'nickij 2012). Відсутність робіт з імперського періоду в пострадянський час Меїр пов'язує із зосередженістю українських істориків на інших періодах та проблематиці, але також із наслідками репресій проти українських інтелектуалів у радянський період, які розірвали академічну традицію. Поступова асиміляція в місті, зокрема євреїв, спонукали інтелектуалів шукати «справжньої традиції» поза містом — українців у селі, євреїв

у штетлі. Свідченням останнього були, як експедиції Ан-ського, так і творчість Шолом-Алейхема.

Варто зауважити, що місто по суті було таким собі анклавом у Смузі осілости, де євреї мали право поселення лише за спеціальними дозволами, і це різнило досвіди Києва та Одеси. Дослідження Майкла Гамма, яке в рецензіях називали «урбаністичною біографією» міста, виглядає прикладом для наслідування, зокрема через спробу автора зіткати широке полотно, а не зосередитися на окремих клаптиках (Hamm 1996). Київ представлено як справжній імперський простір, де автор зосереджується на найбільших спільнотах — євреях, поляках, росіянах, українцях. Представники цих груп взаємодіяли, створюючи спільний культурний простір, але й насильство було в їхніх стосунках. Гамм виявляв інтерес не лише до Києва, але також писав про Ригу, а також Харків — місто, яке в єврейських студіях ніколи не привертало особливої уваги.

Єврейська історія Єкатеринослава/Дніпра та Харкова отримувала значно менше уваги в дослідників, хоча присутність євреїв у містах помітна вже з початку довгого XIX ст. Найбільше в історії обидвох міст були представлені сюжети про періоди революцій, як 1905 р., так і 1917 р., а також відповідних політичних процесів та участі євреїв у них. Складно назвати працю, яка би слугувала наративом історії єврейської спільноти цих міст, попри їх важливість для неї, як у XIX, так і у XX ст. Ба більше, якщо Дніпро нещодавно отримав свою нову біографію, де єврейська історія також присутня, то Харкову залишається чекати на неї. Зокрема, ідеться про опубліковану 2022 р. монографію Андрія Портнова, яку сам дослідник презентував як перше англomовне дослідження історії міста (Portnov 2022). Керстін Йобст у рецензії назвала імперський мультикультуралізм центральною темою книжки. Авторський задум охопив і радянський період, і багато місця було приділено символіці міста в різні часи. Євреї як персоналії і спільнота подекуди виринають у наративі, але не мають спеціального фокусу. У 2024 р. дослідник переробив і видав цю книжку в науково-популярному жанрі, а його співавтором стала Тетяна Портнова, знана дослідниця історії міста (Portnov, Portnova 2024).

Стосовно Харкова, то перший гранд-наратив історії міста та його єврейської спільноти написав Дмитро Багалій на межі XIX–XX ст. (Bahalii, Miller 2004). Відтоді більшість згадок про євреїв Харкова в дослідницьких публікаціях, журналістських текстах і екскурсіях гідів апелювали саме до нього. Проблемою тут було те, що Багалій надзвичайно мало уваги приділяв єврейській спільноті. У його текстах можна простежити імперську ієрархію, але складніше зрозуміти вагу присутності та ролі євреїв у місті. Володимир Кравченко (Kravchenko 2023) описав історію міста як пограниччя, однак єврейська спільнота губиться тут на тлі українсько-російських взаємин. Для дослідників у єврейських студіях, виглядає так, що найцікавішим харківським сюжетом була діяльність організації БІЛУ, якій було присвячено низку публікацій (Salmon 1978; Bartal 2007).

Знов таки, важливо нагадати, що протягом радянського періоду історії міста, інтерес до його євреїв не мав би підтримки. Відповідно відразу після падіння комуністичної системи тему актуалізували молоді дослідники, зокрема журналіст та історик Шимон Бріман, який писав дисертацію і був автором багатьох публіцистичних текстів про єврейський Харків (Briman 2023). Зацікавився єврейською культурою України і став автором тематичного путівника Євген Котляр (Kotljak 2011). Сюжети з єврейської історії наявні в екскурсіях містом чи не найпопулярнішого харківського гіда з 2010-х рр. Максима Розенфельда. З 2015 р. автор цього тексту долучився до єврейських студій в Україні, працюючи над дисертацією і публікуючи тексти щодо єврейської історії в пізній імперії (Kharchenko 2025).

Висновки. Дослідження історіографії єврейської історії в Російській імперії не втрачає актуальності й складності не лише через зрозумілу необхідність для дослідника простежити певну традицію, побачити еволюцію ідей та підходів, але й через відсутність наративу історії українських євреїв в імперський період. І попри те, що публічний запит на деколонізацію історії помітний вже кілька років, довге XIX ст. залишається майже необробленим полем, де не лише єврейська, а й кримськотатарська, караїмська, вірменська, грецька історії лише чекають на переосмислення.

Представлення історіографічної традиції вивчення єврейської історії в Російській імперії зроблено з акцентом на суспільний контекст навколо того чи іншого етапу її формування, який своєю чергою був взаємопов'язаний з персоналіями, задіяними в студіях. На межі XIX–XX ст. з'явилося перше покоління дослідників єврейської історії імперії, для яких був властивий макрорегіональний підхід, увага до юридичних норм та традиційного укладу життя. Зміна контексту на межі 1910–1920-х рр. розділила місцеву школу на тих, хто залишився у радянській державі, та тих, хто опинився у новопосталих національних державах чи емігрував. Перші відтоді мусили зважати на ідеологічну рамку, другі наслідували традиції попередників, почасти втративши доступ до архівів. У міжвоєнний період народжується увага до єврейського містечка — штетлу. Друга світова війна і Катастрофа призвели до важких втрат — загибелі та еміграції з європейського континенту багатьох інтелектуалів, руйнування знакових інтелектуальних центрів. У повоєнному СРСР на тлі антисемітських практик виштовхування української радянської академії до периферійних тем розвиток єврейських студій був надзвичайно обмежений. У той же період, після 1960-х рр., у США починається «золотий період» єврейських студій. У цей час з'являються знакові роботи, які переосмислили єврейську історію в імперії, запропонували нові підходи. Саме в той час, на хвилі постанов урбаністичних студій, велике місто стало одним з головних фокусів уваги для дослідників у єврейських студіях.

Важливість пострадянського історіографічного періоду полягала не лише у відкритті архівів, але й у відкритті нових об'єктів для дослідників, яких більше не лякала примара Холодної війни. Ба більше, поява національних держав на пострадянському просторі відкривала вікно можливостей для дослідження тих нюансів, які і творила імперська ситуація. Звісно, з різних причин цим вікном скористалися по-різному, зокрема в Україні до сьогодні єврейські студії є радше острівцями, а не потужною мережею інституцій, журналів та дослідників, як у сусідній Польщі. Основні роботи з історії українських євреїв належать тим, хто працює за межами України. Отже, можна констатувати, що історія єврейських спільнот у великих українських

містах на сьогодні виглядає як вкрай перспективна тема. На певному етапі, саме мегаполіс став тією сценою, де єврейські спільноти відіграли вельми важливу роль у процесі формуванні модерних міст.

Список літератури / References

Bahalii D. I., Miller D. P. Istoriia mista Kharkova za 250 rokiv yoho isnuvannia. Kharkiv: Folio, 2004. 973 s. (In Ukrainian)

Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування. Харків: Фоліо, 2004. 973 с.

Baron S. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. New York: Schocken Books, 1987. 496 p.

Bartal I. «Farming the land on three continents: Bilu, Am Oylom, and Yefe-Nahar». *Jewish History*. 2007. Vol. 21 (3–4). PP. 249–261. <https://doi.org/10.1007/s10835-007-9046-3>

Bartal I. The Jews of Eastern Europe, 1772–1881. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011. 216 p.

Bemporad E. «Yevrejs'ki studii pid chas rosijs'koi ahresii: pohliady v Ukraini ta SShA». Chernivtsi, 2023. Tsentrl doslidzhennia mizhetnichnykh vidnosyn: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=2s> (data zvernennia: 20.11.2025). (In Ukrainian)

Бемпорад Е. «Єврейські студії під час російської агресії: погляди в Україні та США». Чернівці, 2023. Центр дослідження міжетнічних відносин: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=2s> (дата звернення: 20.11.2025).

Briman Sh. Ukrain's'ko-ievrejs'ki perepletennia. Chernivtsi: Knyhy XXI, 2023. 431 s. (In Ukrainian)

Бріман Ш. Українсько-єврейські переплетення. Чернівці: Книги XXI, 2023. 431 с.

Brinkmann T. Between Borders. The Great Jewish Migration from Eastern Europe. London: Oxford University Press. 2024. 336 p.

Chebotaarov O. Jews from the East, Global Migration, and Habsburg Galicia in the early 1880s. Dissertation. Difo-Druck GmbH, Untersiemau 2021. 161 p.

Garrard J. The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman. New York: Free Press, 1996. 437 p.

Gessen Ju. Istorija evrejskogo naroda. Petrograd: Tipografija L. Ja. Ginzburga, 1916. 480 s. (In Russian)

Гессен Ю. История еврейского народа. Петроград: Типография Л. Я. Гинзбурга, 1916. 480 с.

Groberg G. The Life and Influence of Simon Dubnov (1860-1941). *Modern Judaism*. 1993. Vol. 13 (1). PP. 71–93.

Hamm M. Kiev: A Portrait, 1800–1917. Princeton: Princeton University Press, 1996. 328 p.

Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. 699 p.

Herlihy P. Odessa: a History, 1794-1914. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. 432 p.

Hofmeister A. «Four Cityscapes – One Paradigm? Ethnic and non-Ethnic Use of Public Space in Late Imperial Riga, Salonika, Trieste, and Odessa» in «Jews in the Ethnic Mosaic of the Ukrainian Lands». Rivne, 2018. Центр дослідження міжетнічних відносин: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4tzY5efbkr0&t=70s> (accessed: 20.11.2025).

Fishman D. The Rise of Modern Yiddish Culture. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005. 200 p.

Fishman D. The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis. Waltham: ForeEdge, 2017. 312 p.

Kal'nickij M. Putevoditel' «Evrejskie adresa Kievа». Kyiv: Duh i Litera, 2012. 368 s. (In Russian)
Кальницький М. Путеводитель «Еврейские адреса Киева». Київ: Дух і Літера, 2012. 368 с.

Katz J. Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages. New York: New York University Press, 1993. 392 p.

Katz J. Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870. New York: Syracuse University Press, 1998. 284 p.

Kharchenko A. Vybyry rabyniv, iak proiav hromads'koi aktyvnosti ievrejs'koi hromady Kharkova, 1900-ti-1910-ti. *Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura* [Intermarum: history, policy, culture]. 2025. No. 17. S. 79–92. <https://doi.org/10.35433/history.112101> (In Ukrainian)

Харченко А. Вибори рабинів, як прояв громадської активності єврейської громади Харкова, 1900-ті-1910-ті. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2025. № 17. С. 79–92. <https://doi.org/10.35433/history.112101>

Klier J. *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772–1825*. Dekalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1986. 272 p.

Kotljars E. *Evrejskij Har'kov. Putevoditel' po istorii, kul'ture i mestam pamjati*. Har'kov: Centr Vostokovedenija Har'kovskoj gosudarstvennoj akademii dizajna i iskusstv, 2011. 172 s. (In Russian)

Котляр Е. *Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти*. Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с.

Kravchenko V. *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. New York: Berghahn Books, 2023. 552 p.

Kuznets S. *Immigration of the Russian Jews to the US: Background and Structure. Perspectives in American History*. 1975. Vol. 9. PP. 35–124.

Kuznets S. *Jewish Economies: Development and Migration in America and Beyond: The Economic Life of American Jewry*. London: Routledge, 2017. 294 p.

Kuznitz C. *YIVO and the Making of Modern Jewish Culture: Scholarship for the Yiddish Nation*. New York: Cambridge University Press, 2014. 321 p.

Meir N. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859-1914*. Bloomington: Indiana University Press, 2010. 403 p.

Nathans B. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Oakland: University of California Press, 2002. 426 p.

Natkovich S. *Odessa in Russian, Ukrainian, Hebrew, and Yiddish Literature. The Palgrave Encyclopedia of Urban Literary Studies*. New York: Palgrave Macmillan, 2022. PP. 447–1455. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62592-8_25-1

Natkovich S. *Questionable People: Inventing Modern Jewish Selves in the Russian Empire, 1860–1890*. New York: Syracuse University Press, 2025. 378 p.

Petrovsky-Shtern Y. *Mapping the Field. Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2014. Vol. 1. PP. 135–157. <https://doi.org/10.18523/kmhj25716.2014-1.135-157>

Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2015. 448 p.

Polonsky A. The Jews in Poland and Russia, 1350–1881. Liverpool: Littman Library of Jewish Civilization, 2009. 494 p.

Portnov A. Dnipro: An Entangled History of a European City. Boston: Academic Studies Press, 2022. 374 p.

Portnov A., Portnova T. «Dnipro. Biohrafia velykoho mista v stepu». Kyiv: Vikhola, 2024. 208 s. (In Ukrainian)

Портнов А., Портнова Т. «Дніпро. Біографія великого міста в степу». Київ: Віхола, 2024. 208 с.

Rosman M. Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov. The Littman Library of Jewish Civilization, 2013. 352 p.

Safran G. Rewriting the Jew: Assimilation Narratives in the Russian Empire. Stanford: Stanford University Press, 2002. 411 p.

Salmon Y. «Ideology and Reality in the Bilu Aliyah». *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2 (4). PP. 430–466.

Salmon J. Book Review on Steven J. Zipperstein The Jews of Odessa: A Cultural History. *POLIN. Jews and the Emerging Polish State*. Ed. Antony Polonsky. Liverpool: Liverpool University Press, 2008. PP. 420–423.

Sifneos E. Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities. Leiden: Brill, 2018. 286 p.

Stampfer S. Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe. The Littman Library of Jewish Civilization, 2014. 428 p.

Teller A. Revisiting Baron's «Lachrymose Conception»: The Meanings of Violence in Jewish History. *AJS Review*. Vol. 38 (2). PP. 431–439.

Zborowski M., Herzog E. Life is With People: The Culture of the Shtetl. Hassell Street Press, 2021. 452 p.

Zipperstein S. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881. Stanford: Stanford University Press, 1986. 236 p.

Artem Kharchenko

Candidate of History, Associate Professor

I. P. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts

11/13 Maidan Konstytutsii, 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: artem.kharchenko@num.kh.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>**JEWS IN THE CITY: MAJOR PERSPECTIVES
IN THE STUDY OF JEWISH HISTORY IN THE RUSSIAN EMPIRE**

The paper examines the historiography of Jewish history in the Russian Empire, which can be stratified not only chronologically but also thematically. Within Jewish studies, the history of the Russian Empire for a long time occupied a distinct place, with the lachrymose conception serving as the dominant framework that reduced this history to a narrative of restrictions and persecution. As a result, Jewish history in the Russian Empire was effectively homogenized and set in contrast to Jewish history in other European countries. However, the Baltic lands and the Caucasus, Belarusian and Lithuanian territories within the empire all differed substantially in their socioeconomic conditions, as did the Jewish communities that inhabited these regions. Given these particularities, a promising approach is to examine the history of Ukrainian Jews through the lens of individual researchers' scholarly interests and agendas. The present study analyzes the historiographical process with the aim to identify distinct periods on the basis of such criteria as social context, researchers' agency, and prevailing scholarly fashions. Across the long span from the turn of the twentieth century to the present, the paper locates several key moments, described as historiographical situations. The attention given to authors whose books have become landmarks in Jewish studies, from Simon Dubnow to John Klier, reflects in part a personalist approach, but more importantly an emphasis on the significance of the context in which these authors worked. The paper concludes that studies of Jewish history have operated at varying spatial scales. Early on, authors tended to choose the macro level, fitting the heterogeneous Jewish population of the empire into typological models. A macro-regional approach persisted as researchers tackled the phenomenon of Ashkenazi Jewry as a component of the history of Central and Eastern Europe. At the local level, cities were the primary nexus of scholarly interest. The city was, however, too complex a space to be reduced to a common denominator, and while the first half of the twentieth century saw researchers focus on mythologized images of the shtetl, the final third of the twentieth century brought growing interest in large urban centers – a research field whose potential has not been exhausted to this day.

Keywords: Jews, historiography, Russian Empire, Pale of Settlement, Kharkiv.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 01.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 12.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.